

ΔΙΚΑΙΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ



ΕΤΑΙΡΙΩΝ

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ - ΜΕΛΕΤΗ & ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ
ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ, ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ
& ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΤΟΣ 2015/ΤΕΥΧΟΣ 3

Ευάγγελος Βασιλακάκης,
Καθηγητής Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου
(Νομική Σχολή ΑΠΘ)

ΕΦΑΡΜΟΣΤΕΟ ΔΙΚΑΙΟ ΕΠΙ
ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΗΤΟΥ
Ή ΜΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΚΗΣ
ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΕ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ
ΕΤΑΙΡΙΑ ΥΠΑΓΟΜΕΝΗ
ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ
ΤΟΥ Ν 791/1978
(ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΗ)



ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ

nbonline.gr

ΨΗΦΙΑΚΗ ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ευάγγελος Βασιλακάκης
Καθηγητής Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου (Νομική Σχολή ΑΠΘ)

ΕΦΑΡΜΟΣΤΕΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΝΟΜΗΤΟΥ
Ή ΜΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ
ΣΕ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΥΠΑΓΟΜΕΝΗ
ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ Ν 791/1978
(ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΗ)

Ανάτυπο από το «ΔΙΚΑΙΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ & ΕΤΑΙΡΙΩΝ»
Τεύχος 3 / Έτος 2015



ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΕΒΕ

Μαυρομικάλη 23, 106 80 Αθήνα • Τηλ.: 210 3678 800 • Fax: 210 3678 819
<http://www.nb.org> • e-mail: info@nb.org

Εφαρμοστέο δίκαιο επί του κληρονομητού ή μη της εταιρικής συμμετοχής σε ναυτιλιακή εταιρία υπαγόμενη στο πεδίο εφαρμογής του Ν 791/1978 (Γνωμοδότηση*)

Η διαφορά μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών επιτάσσει την εφαρμογή ως προς το κληρονομητό της εταιρικής συμμετοχής σε κεφαλαιουχική εταιρία του δικαίου που διέπει την κληρονομική σχέση (άρθρο 28 ΑΚ), και όχι της *lex societatis*. Επομένως, εφαρμοστέο δίκαιο επί του κληρονομητού ή μη της συμμετοχής σε ναυτιλιακή εταιρία, που υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του Ν 791/1978 και εδρεύει στη Λιβερία, είναι το ελληνικό δίκαιο, σύμφωνα με το άρθρο 28 ΑΚ, ως δίκαιο της ιθαγένειας που είχε η κληρονομούμενη όταν πέθανε.

Ευάγγελος Βασιλακάκης,
Καθηγητής Ιδιωτικού Διεθνούς
Δικαίου (Νομική Σχολή ΑΠΘ)

Περιεχόμενα

- A. Βασικά μεθοδολογικά δεδομένα
- B. Οι ρυθμίσεις του ουσιαστικού δικαίου
- Γ. Η λύση στο πεδίο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου
- Συμπέρασμα

Τέθηκαν υπόψη μου 1) η από 29.9.2011 και με αριθμό καταθέσεως 796/2011 αίτηση αναιρέσεως της Α.Κ., χήρας Χ. Π. κατά του Στ. Κ. του Λ. περί αναιρέσεως της υπ' αριθμ. 4184/2011 αποφάσεως του Εφετείου Αθηνών, 2) οι από 2.4.2013 και με αριθμό καταθέσεως 56/2013 πρόσθετοι λόγοι αναιρέσεως, 3) η υπ' αριθμ. 4184/2011 απόφαση του Εφετείου Αθηνών, 4) η έκθεση της εισηγήτριας Αρεοπαγίτη κας Ευγενίας Προγάκη, 5) η από 5.5.2011 γνωμοδότηση του καθηγητή κ. Αποστόλου Γεωργιάδη και του λέκτορα κ. Γεωργίου Γεωργιάδη, 6) η από 9.2.2011 γνωμοδότηση του καθηγητή κ. Ιωάννη Καράκωστα, 7) αντίγραφο μετοχικού τίτλου της εταιρίας «S. T. M. Corporation» και 8) το καταστατικό της εταιρίας «S. T. M. Corporation» και ζητήθηκε εκ μέρους του κ. Στ. Κ. η εκφορά από εμένα τεκμηριωμένης επιστημονικής γνώμης, μετά από έρευνα του νομοθετικού και νομολογιακού υλικού, επί του κάτωθι ζητήματος:

Ποιό είναι το εφαρμοστέο δίκαιο επί του κληρονομητού ή μη της συμμετοχής στην ως άνω ναυτιλιακή εταιρία με την επωνυμία «S. T. M. Corporation», που υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του Ν 791/1978;

Η γνώμη μου επ' αυτού είναι η εξής:

A. Βασικά μεθοδολογικά δεδομένα

1. *Εισαγωγικές παρατηρήσεις.* Το ερώτημα σχετικά με το εφαρμοστέο δίκαιο ως προς το κληρονομητό των μετοχών της εδρεύουσας στην Λιβερία εταιρίας με την επωνυμία «S. T. M. Corporation» πρέπει να απαντηθεί με επίγνωση του ότι πρόκειται για ζήτημα που βρίσκεται στο σημείο εντάσεως μεταξύ του δικαίου που διέπει την κληρονομική διαδοχή (*lex hereditatis*) και του δικαίου που διέπει κατά περίπτωση την έννομη σχέση, με την οποία συνδέεται το κληρονομαίο περιουσιακό στοιχείο.

* Βλ. σχετική απόφαση ΑΠ 1421/2014, δημοσιευμένη στο παρόν τεύχος σελ. 244.

2. Από όσα τέθηκαν υπόψη μου συνάγεται ότι ο εταιρικός τύπος της corporation αντιστοιχεί στην ανώνυμη εταιρία του ελληνικού δικαίου. Αυτό συμβαδίζει με την έκδοση μετοχών από την εταιρία με την επωνυμία «S. T. M. Corporation».

3. Η επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας και νομολογίας αποδίδει πολύ λίγα ευρήματα για το υπό εξέταση ζήτημα, με αποτέλεσμα αυτό να μην μπορεί να επιλυθεί παρά μέσα από μια ερμηνευτική προσέγγιση. Δεδομένου ότι στο αναιρετήριο υποστηρίζεται ότι εφαρμοστέο επί του θέματος είναι το δίκαιο που διέπει την εταιρία, δηλαδή το δίκαιο της έδρας (*lex sedis* ή *lex societatis*), στις αναπτύξεις που ακολουθούν θα αντιπαραβάλω το δίκαιο αυτό με το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή. Θα αποτελέσει κρίσιμο στοιχείο για την διατύπωση γνώμης η φύση της έννομης σχέσης μεταξύ μετόχου και εταιρίας, προεξοφλώντας εν όψει και του αναιρετηρίου ότι, ως προς τη σχέση αυτή, διεκδικεί εφαρμογή το δίκαιο που διέπει την εταιρία¹.

Η αντιμετώπιση του ζητήματος, δηλαδή το κατά πόσο το κληρονομητό διέπεται από την *lex hereditatis* (που υποδεικνύεται από το άρθρο 28 ΑΚ) ή από τη *lex societatis* (που υποδεικνύεται από το άρθρο 1 Ν 791/1978 ή από το άρθρο 10 ΑΚ), σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με το ποιο είναι το αντικείμενο της δίκης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι, εκ μόνου του λόγου ότι η υπό κρίση αξίωση ανάγεται στο κληρονομικό δίκαιο, θα υπερισχύσει το δίκαιο που διέπει τις κληρονομικές σχέσεις. Στο θέμα αυτό θα επανέλθω κατωτέρω αναφορικά με τον νομικό χαρακτηρισμό (κατωτέρω αριθ. 9).

Δεν ασκεί ειδικότερη επιρροή στην απάντηση το ότι η εταιρία με την επωνυμία «Sea Trade Maritime Corporation» υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του Ν 791/1978, η εφαρμογή του οποίου θέτει ζήτημα επιλογής μεταξύ πραγματικής και καταστατικής έδρας².

4. Ζητήματα εφαρμοστέου δικαίου για τον προσδιορισμό της κληρονομιάς- η έννοια της περιουσίας. Το βασικό ερώτημα που ανακύπτει κατά την οριοθέτηση της κληρονομιάς περιουσίας είναι εάν και σε ποιο βαθμό έννομες σχέσεις συναπτόμενες με αυτήν θα αξιολογηθούν με βάση το δίκαιο που τις διέπει. Με δεδομένη τη στενή σχέση μεταξύ κανόνων ουσιαστικού δικαίου και ιδιωτικού διεθνούς δικαίου (αντανάκλαση της οποίας

αποτελεί η λύση που δίνεται στο πρόβλημα του νομικού χαρακτηρισμού, βλ. αριθ. 9), σημείο αφετηρίας αποτελεί ο ορισμός της κληρονομιάς. Κληρονομία είναι η περιουσία του θανόντος εκλαμβάνομένη ως ενιαίο σύνολο (άρθρο 1710 παρ. 1 ΑΚ).

Είναι επομένως κομβική η έννοια της περιουσίας του θανόντος, διότι αυτή αποτελεί το αντικείμενο της κληρονομικής διαδοχής, επί της οποίας εκτείνεται το πεδίο εφαρμογής της *lex hereditatis*. Η τελευταία έχει πράγματι πολύ ευρύ πεδίο εφαρμογής που εκτείνεται μεταξύ άλλων στον χρόνο και την αιτία της επαγωγής, στις συνέπειές της, στους λόγους για τους οποίους κάποιος αποκλείεται από το κληρονομικό δικαίωμα, στον καθορισμό των κληρονόμων και των μεταξύ τους σχέσεων, στη διαχείριση της κληρονομιάς, εν ολίγοις στα πολλά και διαφορετικά ζητήματα που συνδέονται με την άσκηση του κληρονομικού δικαιώματος.

5. Προσπατούμενο για την εφαρμογή σε ευρεία έκταση του δικαίου αυτού αποτελεί ο καθορισμός των αντικειμένων της κληρονομιάς, με άλλα λόγια ο καθορισμός της κληρονομιάς περιουσίας. Αυτό οδηγεί στην σύγκρουση του δικαίου που διέπει την κληρονομική διαδοχή με το δίκαιο που διέπει την έννομη σχέση, από την οποία απορρέουν τα εμπράγματα ή ενοχικά δικαιώματα του διαθέτη. Καθίσταται συγκεκριμένα απαραίτητο να προσδιορισθεί το δίκαιο που διέπει αυτή την έννομη σχέση, προκειμένου να δοθεί απάντηση στο κατά πόσο το αντικείμενο ανήκει ή όχι στην κληρονομία, όταν το υπό κρίση περιουσιακό στοιχείο αποτελεί το αντικείμενο μιας συμβατικής σχέσης, η οποία λήγει με τον θάνατο του διαθέτη. Κρίσιμο είναι υπό το πρίσμα αυτό εάν το περιουσιακό στοιχείο ανήκει στην κληρονομία ή αν, αντίθετα, περιέρχεται στον αντισυμβαλλόμενο του κληρονομούμενου στο πλαίσιο της λειτουργίας της συμβατικής σχέσης.

Κλασσικό παράδειγμα αποτελεί ο κοινός τραπεζικός λογαριασμός, σε σχέση με τον οποίον θα εφαρμοστεί το δίκαιο που διέπει τη σύμβαση του τραπεζικού λογαριασμού, για να κριθεί εάν η κατάθεση περιέρχεται ή όχι στον επιβιώσαντα συνδικαιούχο. Στην περίπτωση αυτή, η εφαρμογή της *lex contractus* που διέπει τη σύμβαση τραπεζικού λογαριασμού προηγείται και, ανάλογα με την απάντηση που δίνεται από το εν λόγω δίκαιο, αν δηλαδή η κατάθεση ή μέρος αυτής δεν περιέρχεται στον επιβιώσαντα συνδικαιούχο, τότε η κατάθεση περιλαμβάνεται στην κληρονομιά περιουσία³.

6. Τα παραπάνω συμβαδίζουν με την οριοθέτηση της κληρονομιάς, όπως την κάνει ο Μπαλής: «*Εκ της τεθείσης αρχής έπεται ότι αποκλείονται της κληρονομικής διαδοχής έννομοι σχέσεις μη φέρουσαι περιουσιακόν χαρακτήρα. Εξ άλλου όμως αποκλείονται επίσης και στοιχεία τινα περιουσιακού μεν χαρακτήρος, άτινα όμως*

1. Για το ότι εκτός του δικαίου που διέπει την εταιρία και άλλα δίκαια μπορεί να εφαρμόζονται σε άλλες πτυχές εταιρικού διεθνούς δικαίου βλ. *Μπερνίτσα*, Τίτλοι επενδύσεως, μετοχαι, ομολογίαι και συναφείς τίτλοι κατά το Ιδιωτικόν Διεθνές Δίκαιον, Αθήνα 1978, σελ. 146 επ.

2. Εφαρμοστέο είναι το υποδεικνυόμενο από το άρθρο 10 ΑΚ δίκαιο της πραγματικής έδρας και όχι το υποδεικνυόμενο από το άρθρο 1 Ν 791/1978 δίκαιο της καταστατικής έδρας, το πεδίο εφαρμογής του οποίου περιορίζεται αποκλειστικά στα ζητήματα που αφορούν τη σύσταση και την ικανότητα δικαίου των ναυτολικών εταιριών που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του νόμου αυτού (ΑΠ ΟΛ 2/1999 ΕΛΛΔνη 1999,271=NoB 1999,1113).

3. *Βασιλακάκης*, Η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή κατά το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο, 1994, σελ. 272-3.

λόγω του στενού αυτών συνδέσμου προς το πρόσωπον του αποβιώσαντος εξαφανίζονται μετά τούτου. Δια τούτο η κληρονομία δεν ταυτίζεται ακριβώς κατ'έννοιαν προς το εν ζωή του κληρονομούμενου περιουσιακόν του σύνολον: κληρονομία είναι το περιουσιακόν σύνολον του αποβιώσαντος απηλλαγμένον των δια του θανάτου αυτού εξαφανιζομένων στοιχείων»⁴.

7. Καθοριστικό είναι ότι ο θάνατος επιφέρει τη λήξη του περιουσιακού στοιχείου. Αυτό καταγράφεται σε μια από τις λιγότες - και σύντομες - αναφορές που γίνονται στη θεωρία του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου για το θέμα που εξετάζεται. Συγκεκριμένα οι *Mayer/Heuzé*, αφού διευκρινίζουν ότι είναι συχνά δύσκολη η οριοθέτηση του πεδίου εφαρμογής της *lex hereditatis* και του δικαίου που κατά περίπτωση διέπει αυτή καθ'εαυτή την επίδικη σχέση που συνάπτεται με την κληρονομία, θεωρούν ότι το εν λόγω δικαιο εφαρμόζεται για να κριθεί αν ο θάνατος του δανειστή ή του οφειλέτη εξαλείφει ή όχι το κατά περίπτωση επίδικο περιουσιακό στοιχείο ενεργητικού ή παθητικού της κληρονομίας (*effet extinctif*)⁵. Κρίσιμο είναι ότι η εφαρμογή του δικαίου αυτού αφορά στην απόσβεση ή όχι της ενοχής, δηλαδή στην περίπτωση που έχει ο θάνατος του κληρονομούμενου ως προς την ύπαρξη του επίδικου περιουσιακού στοιχείου. Εφόσον όμως δεν γεννάται θέμα αποσβέσεως (όπως ακριβώς συμβαίνει στις μη προσωποπαγείς έννομες σχέσεις), τότε εφαρμόζεται η *lex hereditatis*, στην οποία αναγνωρίζεται ευρύτατο πεδίο εφαρμογής⁶.

8. Μπορεί εν προκειμένω να υποστηριχθεί ότι το ζήτημα της λήξης ή όχι της έννομης σχέσης αποτελεί πρόκριμα, με την έννοια ότι ανάλογα με την απάντηση που δίνεται στο εάν έχει λήξει ή όχι η έννομη σχέση, δίνεται απάντηση στο ερώτημα εάν το σχετικό με αυτή περιουσιακό στοιχείο είναι κληρονομιαίο ή όχι. Με βάση και τα προεκτεθέντα, τούτο συνδέεται με το κατά πόσο η συγκεκριμένη έννομη σχέση είναι προσωποπαγής ή όχι (βλ. κατωτέρω αριθ. 10), οπότε στην περίπτωση που δίδεται καταφατική απάντηση δεν γεννάται θέμα κληρονομικού δικαιώματος, ενώ αντίθετα τέτοιο θέμα γεννάται όταν η έννομη σχέση δεν είναι προσωποπαγής.

Εν προκειμένω, δεν έχει ιδιαίτερη πρακτική σημασία ποιο δικαιο θα εφαρμοστεί στο πρόκριμα, για τον λόγο ότι ως προς την λύση του ζητήματος αυτού (που αποκαλείται προδικαστικό ζήτημα στη θεωρία του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου) υποστηρίζονται τρεις απόψεις: α) η εφαρμογή του οικείου κανόνα συγκρούσεως της *lex fori*, β) η εφαρμογή του οικείου κανόνα συγκρούσεως του δικαίου που εφαρμόζεται ως *lex causae* στην έννομη σχέση που αποτελεί το αντικείμενο της δίκης, δηλαδή εν προκειμένω της *lex hereditatis*, γ) η επιλογή μεταξύ των δυο κανόνων συγκρούσεως, εκείνου που εξασφαλίζει

την προσφορότερη λύση στην προκειμένη περίπτωση⁷. Στην υπό κρίση περίπτωση το δίλημμα δεν τίθεται στην πράξη, αφού η *lex fori* ταυτίζεται με την *lex causae*, δεδομένου ότι το ελληνικό δικαιο είναι τόσο το δικαιο του δικάζοντος δικαστή όσο και το δικαιο που εφαρμόζεται σύμφωνα με το άρθρο 28 ΑΚ στην κύρια έννομη σχέση. Επομένως, για το ζήτημα του κληρονομητού εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση ο «αρμόδιος» ελληνικός κανόνας ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, με βάση τον νομικό χαρακτηρισμό της επίδικης έννομης σχέσης.

9. Το ζήτημα του νομικού χαρακτηρισμού. Κατά συνέπεια, η απάντηση πρέπει να δοθεί με αφετηρία τη λύση στο ζήτημα του νομικού χαρακτηρισμού, ως προς τον οποίο ο ημεδαπός νομοθέτης δεν έχει διατυπώσει κάποια σαφή λύση, αφήνοντας τη νομολογία ελεύθερη για την αντιμετώπισή του. Για ευνόητους λόγους η νομολογία, ελληνική και αλλοδαπή, επιλύει τα προβλήματα του νομικού χαρακτηρισμού σύμφωνα με το δικαιο του εκάστοτε δικάζοντος δικαστή (*lex fori*). Αυτό κατέληξε να δέχεται και η ημεδαπή και αλλοδαπή θεωρία, παρά τις επιμέρους διαφωνίες ως προς το τι αποτελεί το αντικείμενο του νομικού χαρακτηρισμού, εάν δηλαδή αυτός αναφέρεται σε αξιώσεις, έννομες ή βιοτικές σχέσεις, ουσιαστικούς κανόνες δικαίου ή νομικά ζητήματα⁸. Εκείνο όμως που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι στις σχετικά πιο πρόσφατες επιστημονικές προσεγγίσεις του θέματος αυτού, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στο νομικό ένδυμα με το οποίο περιβάλλεται η επίδικη αξίωση, κατά βάση από τον ενάγοντα⁹. Εν προκειμένω, η *lex hereditatis* αποκτά αφετηρικό προβάδισμα, καθώς το υπό κρίση ζήτημα αναφέρεται στο επίκεντρο διαφοράς κληρονομικού δικαίου.

Τούτο έχει ως συνέπεια ότι οι νομικές έννοιες της *lex fori* έχουν το προβάδισμα κατά το νομικό χαρακτηρισμό που γίνεται επί υποθέσεων με στοιχείο αλλοδαπότητας, με την έννοια ότι ο δικαστής εκκινεί από το εννοιολογικό περιεχόμενο των εννοιών αυτών, για να προβεί στην ερμηνεία των διατάξεων που εφαρμόζει. Αυτό δικαιολογεί την αναφορά στο εσωτερικό ουσιαστικό δικαιο που έπεται.

B. Οι ρυθμίσεις του ουσιαστικού δικαίου

10. Προσωποπαγείς έννομες σχέσεις και κληρονομική διαδοχή. Ως προς το εδώ διερευνώμενο ερώτημα, καίριας σημασίας είναι η παραδοχή ότι οι προσωποπαγείς έννομες σχέσεις εκφεύγουν της κληρονομικής διαδοχής,

4. Βλ. Μπαλή, Κληρονομικών Δίκαιον, 3η έκδοση, Αθήνα 1952, σελ. 5.

5. *Mayer/Heuzé*, Droit international privé, 11e édition, Paris 2014, σελ. 607, αριθ. 870.

6. Βρέλλης, ΙΔΔ, 3η έκδοση, 2008, σελ. 343 επ.

7. Βασιλάκης, σε Γραμματικάκη-Αλεξίου/Παπασιωπή-Πασιά/Βασιλάκη, ΙΔΔ, 5η έκδοση, 2012, σελ. 106.

8. Για μια ανάπτυξη των διαφόρων απόψεων βλ. *Mistelis*, Charakterisierungen und Qualifikation im internationalen Privatrecht, Tübingen 1999, σελ. 224 επ.

9. Βλ. *AnceI*, L'objet de qualification, Journal du Droit International 1980.229 επ., *Hartweg*, Die Klassifikation von Mobiliarsicherheiten im grenzüberschreitenden Handel - Zur verfahrensorientierten Qualifikation im Kollisionsrecht, *RebelsZ* 1993,638 επ.

ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει με τις μη προσωποπαγείς έννομες σχέσεις. Αυτό είναι συνεπές και με τον προεκτεθέντα ορισμό της κληρονομιάς από τον Μπαλή.

Στο πλαίσιο μιας κληρονομικής διαφοράς ο προσωποπαγής ή μη χαρακτήρας της έννομης σχέσης κρίνεται σύμφωνα με τα όσα αναφέρθηκαν για τον ρόλο της *lex fori*, με βάση τις σχετικές αντιλήψεις του ελληνικού δικαίου, το οποίο και τυγχάνει εφαρμοστέο ως *lex hereditatis*. Η εφαρμογή του ελληνικού δικαίου ως *lex hereditatis* για να κριθεί ο προσωποπαγής ή όχι χαρακτήρας της ένδικης έννομης σχέσης φαίνεται, άρα, να υπαγορεύεται από δυο αλληλοσυμπληρούμενες σταθμίσεις, ήτοι: α) ότι η κρίση ως προς το προσωποπαγής ή όχι της ένδικης έννομης σχέσης αφορά σε ζήτημα σχετικό με την έκταση της κληρονομιάς περιουσίας, και ειδικότερα με τον προσδιορισμό των στοιχείων που αυτή περιλαμβάνει και β) ότι εν προκειμένω το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή είναι το ελληνικό, με βάση το οποίο ούτως ή άλλως το δικαστήριο επιλύει τα ζητήματα νομικού χαρακτηρισμού.

11. Ειδικότερα στο σημείο τομής του εταιρικού και του κληρονομικού δικαίου, ορθώς αναφέρεται ως παράδειγμα μη κληρονομητής προσωποπαγούς σχέσης εκείνο του συμβατικού δεσμού που απορρέει από εταιρική σύμβαση, με την οποία γίνεται σύσταση προσωπικής εμπορικής εταιρίας. Ως γνωστόν, το άρθρο 773 ΑΚ προβλέπει ως κανόνα τη λύση της εταιρίας με το θάνατο ενός εταίρου, με την επιφύλαξη τυχόν αντίθετης συμφωνίας μεταξύ των εταίρων. Παγίως επομένως αναφέρεται η περίπτωση της ομόρρυθμης εταιρίας, μαζί με άλλα παραδείγματα, όπως εκείνο του άρθρου 223 ΑΚ (παύση πληρεξουσιότητας λόγω θανάτου ή δικαιοπρακτικής ανικανότητας), η λύση της συμβάσεως εργασίας λόγω θανάτου του εργαζομένου (άρθρο 675 παρ. 1 ΑΚ), η λήξη της συμβάσεως χρησιδανείου με το θάνατο του χρησιδανόμενου (άρθρο 818 ΑΚ)¹⁰.

Άξιο μνείας ειδικότερα είναι ότι η ρύθμιση του άρθρου 773 ΑΚ έχει ήδη αντικατασταθεί από το άρθρο 260 παρ. 1 του Ν 4072/2012, σύμφωνα με το οποίο ο θάνατος επιφέρει την έξοδο του θανόντος από την εταιρία, με την επιφύλαξη αντίθετης συμβατικής προβλέψεως. Επίσης το άρθρο 265 παρ. 1 του Ν 4072/2012 παρέχει στους κληρονόμους του θανόντος τη δυνατότητα να ζητήσουν την περαιτέρω συμμετοχή τους ως ετερόρρυθμοι εταίροι. Η παρ. 2 του ίδιου άρθρου προβλέπει προθεσμία τριάντα ημερών για την άσκηση των ανωτέρω δικαιωμάτων, αρχομένη από την αποδοχή της κληρονομιάς ή την απώλεια του δικαιώματος για την αποποίηση της κληρονομιάς.

Η νομοθετική εξέλιξη δεν αφορά βεβαίως την παρούσα υπόθεση. Την αναφέρω όμως για τον λόγο ότι αποτελεί

ένα παράδειγμα σχετικά με τη σχέση εντάσεως μεταξύ κληρονομικού και εταιρικού δικαίου. Εν προκειμένω, η επίδραση των οικείων διατάξεων κληρονομικού δικαίου αποκτά καθοριστική σημασία για την εταιρική δραστηριότητα της ομόρρυθμης εταιρίας.

12. Γενική διάκριση προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι ότι σε αντίθεση με τα υποστηριζόμενα υπό το καθεστώς ισχύος του άρθρου 773 ΑΚ¹¹ απολύτως ορθά για τις προσωπικές εταιρίες, ως προς τις κεφαλαιουχικές εταιρίες, η κρατούσα στο ελληνικό δίκαιο αντίληψη αντιδιαστέλλει και εκκινεί από το ότι η συμμετοχή σε αυτές (υλοποιούμενη στις ανώνυμες εταιρίες προεχόντως με την κτήση της κυριότητας των μετοχών σε συνέχεια της καταβολής του αντιστοιχούντος κεφαλαίου) καθιδρύει μη προσωποπαγή έννομη σχέση, ως προς την οποία χωρεί εφαρμογή των διατάξεων του κληρονομικού δικαίου, σε περίπτωση θανάτου του μετόχου¹².

Πράγματι, στις προσωπικές εταιρίες ο ομόρρυθμος εταίρος συμβάλλει προσωπικά στην εταιρική δραστηριότητα και ευθύνεται απερίοριστα με την ατομική περιουσία του για τα χρέη της εταιρίας, ενώ επίσης καίρια σημασία για τις σχέσεις μεταξύ των εταίρων προσδίδεται στην εταιρική σύμβαση (άρθρο 741 ΑΚ και 252 Ν 4072/2012). Αντίθετα, στις κεφαλαιουχικές εταιρίες και ειδικότερα στην ανώνυμη, όχι μόνο υπάρχει πλήρης αυτοτέλεια της εταιρίας από τα φυσικά πρόσωπα των μετόχων της¹³, αλλά κυρίως δεν υφίσταται γνήσιος συμβατικός δεσμός μεταξύ των μετόχων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον προσωποπαγή χαρακτήρα των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του εταίρου έναντι της προσωπικής εταιρίας αντιπαρατίθεται ο «κεφαλαιουχικός» χαρακτήρας τους έναντι της κεφαλαιουχικής¹⁴.

Το κέντρο βάρους της έννομης σχέσης βρίσκεται στην εισφορά μέρους της περιουσίας του μετόχου στο κεφάλαιο της εταιρίας.

13. Κατηγορηματικός και σαφής επ' αυτού είναι ο Πασσιάς: «*Πάντα τα δικαιώματα του μετόχου έχουν ως οφειλέτην το νομικόν πρόσωπον της εταιρίας, ουχί δε τους άλλους μετόχους, μεθ' ων ο μέτοχος δεν ευρίσκε-*

10. Γεωργιάδης, Κληρονομικό Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σελ. 66-67, Ψούνη, Κληρονομικό Δίκαιο, 3η έκδοση, 2012, σελ. 78-79.

11. Ως προς τα ζητήματα διαχρονικού δικαίου που γεννώνται μετά την έναρξη ισχύος του Ν 4072/2012 βλ. Ψαρουδάκη, Η εφαρμογή των ρυθμίσεων του Ν 4072/2012 στις υφιστάμενες προσωπικές εταιρίες (ζητήματα διαχρονικού δικαίου), στον τόμο Το νέο εταιρικό δίκαιο της μικρομεσαίας επιχείρησης, 22ο Πανελλήνιο Συνέδριο Εμπορικού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη 2013, σελ. 305 επ.

12. Γεωργιάδης, Κληρονομικό Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σελ. 66-67, Ψούνη, Κληρονομικό Δίκαιο, 3η έκδοση, 2012, σελ. 78-79.

13. Βλ. Πασσιάς, Το δίκαιον της ανωνύμου εταιρίας, Τόμος Α', Αθήνα 1955, σελ. 181 επ.

14. Βλ. Γεωργακόπουλο, Το δίκαιον των εταιριών, μέρος Α', Τόμος Β', 1972, σελ. 40.

ται εις σχέσιν τινά»¹⁵. Το ίδιο πιο πρόσφατα αναφέρει και ο Ν. Ρόκας, ο οποίος, αναφερόμενος ιδιαίτερα στην ύπαρξη ή όχι υποχρεώσεως πίστης των εταίρων, ρητά δέχεται ότι δεν υπάρχει μεταξύ τους συμβατικός δεσμός στις κεφαλαιουχικές εταιρίες¹⁶. Κατά τον Αντωνόπουλο στις τελευταίες «η μετοχή αντικειμενικοποιείται και υφίσταται ανεξάρτητα από την ύπαρξη του φορέα της»¹⁷. Πρόκειται για περιουσιακό στοιχείο, την ύπαρξη του οποίου δεν καταλύει ο θάνατος του μετόχου. Αντίστροφα, η ανώνυμη εταιρία είναι ανεξάρτητη από τα πρόσωπα των μετόχων της¹⁸.

14. Διάκριση προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών ως προς το κληρονομητό. Ορθώς γίνεται επομένως διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών, όσον αφορά στην επίδραση που έχουν στη λειτουργία τους διατάξεις τελευταίας βουλήσεως. Συγκεκριμένα, ενώ ως προς τις προσωπικές εταιρίες κατ' αρχήν ισχύει το μη κληρονομητό της συμμετοχής σε αυτές, η μετοχική σχέση από την ανώνυμη εταιρία είναι κληρονομητή, και μάλιστα ανεξάρτητα από το εάν πρόκειται για ανώνυμες ή για ονομαστικές μετοχές¹⁹. Ως προς μεν τις ανώνυμες μετοχές η επ' αυτών κυριότητα, όπως και η μετοχική ιδιότητα αποκτώνται αυτοδικαίως από και δια της επαγωγής της κληρονομιάς (άρθρο 1846 ΑΚ)²⁰. Το αυτό γίνεται δεκτό και ως προς τις ονομαστικές μετοχές, με μόνη τη διαφορά ότι η νομιμοποίηση του αποκτώντος με την κληρονομική διαδοχή την ιδιότητα του μετόχου έναντι της εταιρίας προϋποθέτει την εγγραφή του στα βιβλία μετόχων της εταιρίας²¹. Τέλος, ως προς την ΕΠΕ, ισχύει επίσης το κληρονομητό του εταιρικού μεριδίου και της μερίδας συμμετοχής (άρθρα

29 παρ. 1 και 44 παρ. 2 Ν 3190/1955), με την επιφύλαξη ρητής συμφωνίας στο καταστατικό περί εξαγοράς του εταιρικού μεριδίου κατά το άρθρο 29 παρ. 1 εδ. Β' του Ν 3190/1955.

15. Από την ανωτέρω συνοπτική επισκόπηση των διαφορών μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών καταφάσκει σημαντική διαφορά μεταξύ τους, η οποία και ασκεί καταλυτική σημασία για την επίλυση του εδώ διερευνωμένου ζητήματος νομικού χαρακτηρισμού. Και τούτο διότι το κληρονομητό της μετοχής της ανώνυμης εταιρίας (και μερίδας συμμετοχής στην ΕΠΕ) προσδίδει προτεραιότητα στο κληρονομικό δίκαιο ως προς το ειδικότερο θέμα της σημασίας που έχει η επαγωγή της κληρονομιάς για τα περιουσιακά δικαιώματα του αποβιώσαντος μετόχου της ανώνυμης εταιρίας ή εταίρου της ΕΠΕ. Ειδικότερα ως προς τη διάθεση των μετοχών αιτία θανάτου, καθοριστικός είναι ο ρόλος που έχει η βούληση του έχοντος επ' αυτών κυριότητα μετόχου και όχι η βούληση των λοιπών μετόχων, με τους οποίους δεν υφίσταται καν συμβατική σχέση.

Γ. Η λύση στο πεδίο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου

16. Η διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών ως προς το κληρονομητό στο γερμανικό ιδιωτικό διεθνές δίκαιο. Η διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών σε σχέση με το εφαρμόστεο δίκαιο για το κληρονομητό της συμμετοχής σε εταιρία αποτυπώνεται στη γερμανική θεωρία και νομολογία. Ως βασικό σημείο αναφοράς για τη σχετική συζήτηση προβάλλεται η από 15.4.1959 απόφαση του γερμανικού Ακυρωτικού (*Bundesgerichtshof*)²², με την οποία εφαρμόστηκε, σε σχέση με την ένταξη ή όχι στη κληρονομία αλλοδαπών τραπεζικών λογαριασμών, το δίκαιο που διείπε την κληρονομική διαδοχή, σύμφωνα με το άρθρο 25 EGBGB (γερμανικός Εισαγωγικός νόμος στον Αστικό Κώδικα), δηλαδή με την αντίστοιχη του άρθρου 28 ΑΚ διάταξη. Διαλαμβάνεται για τον λόγο αυτό ότι ως προς τη μεταβίβαση εταιρικής συμμετοχής αιτία θανάτου προσήκει η διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών, έτσι ώστε στις τελευταίες το ζήτημα του κληρονομητού να κρίνεται κατά τη *lex hereditatis*. Η βασική δικαιολογητική σκέψη που καταγράφεται σχετικώς στο *Münchener Kommentar* είναι ότι η επαγωγή της κληρονομιάς προκαλεί στις κεφαλαιουχικές εταιρίες μόνο την αλλαγή του προσώπου του μετόχου ή του κυρίου του εταιρικού μεριδίου, χωρίς να επηρεάζεται ουσιαστικά η ίδια η εταιρία. Για τον λόγο αυτόν γίνεται δεκτό ότι αποφασίζει για την επαγωγή ή όχι της κληρονομιάς το δίκαιο που διείπε την κληρονομική σχέση²³.

15. Βλ. Πασσιά, Το δίκαιον της ανωνύμου εταιρίας, Τόμος Α', Αθήνα 1955, σελ. 338.

16. Ν. Ρόκας, Εμπορικές Εταιρίες, 7η έκδοση, Αθήνα 2012, σελ. 13.

17. Βλ. Αντωνόπουλο, Δίκαιο ΑΕ και ΕΠΕ, 4η έκδοση, 2012, σελ. 2. Βλ. επίσης Μάρκου, Περί της έννοιας της εμπορικής εταιρίας, Τιμητικός Τόμος Νικολάου Ρόκα, Αθήνα 2012, σελ. 482, Νισουραίο, σε Περάκη, Το δίκαιο της ανώνυμης εταιρίας, τόμος 1ος, Β' έκδοση, σελ. 92.

18. Βλ. Νισουραίο, σε Περάκη, Το δίκαιο της ανώνυμης εταιρίας, τόμος 1ος, Β' έκδοση, σελ. 92.

19. Γεωργιάδης, Ρύθμιση θεμάτων εταιρικού δικαίου με διατάξεις τελευταίας βούλησης, ΧρΠΔ 2011,4, Βερβεσός σε Περάκη, Το δίκαιο της ανώνυμης εταιρίας, Γ' έκδοση, σελ. 442. Εξαίρεση από τον κανόνα της ελεύθερης μεταβίβασης των μετοχών αποτελούν οι «δεσμευμένες ονομαστικές μετοχές» του άρθρου 3 παρ. 7 του Ν 2190/1920, των οποίων η μεταβίβαση εξαρτάται από την έγκριση της εταιρίας.

20. Κ. Παμπούκης, Περί της αιτία θανάτου μεταβιβάσεως ονομαστικών μετοχών, Γνωμοδότηση, Αρμ 1975,292, Γεωργακόπουλος, Το δίκαιον των εταιριών, τ. Γ', 1974, σελ. 248, Γεωργιάδης, Ρύθμιση θεμάτων εταιρικού δικαίου με διατάξεις τελευταίας βούλησης, ΧρΠΔ 2011,4.

21. Κ. Παμπούκης, Περί της αιτία θανάτου μεταβιβάσεως ονομαστικών μετοχών, Γνωμοδότηση, Αρμ 1975,292 επ., Γεωργιάδης, Ρύθμιση θεμάτων εταιρικού δικαίου με διατάξεις τελευταίας βούλησης, ΧρΠΔ 2011,4.

22. BGH, 15.4.1959, NJW 1959.1317.

23. *Münchener Kommentar*, BGB (Birk), 5η έκδοση, Art. 25, αριθ. 180.

Σαφής διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών, με την έννοια ότι ως προς τις πρώτες μόνο καταλείπεται έδαφος για την εφαρμογή ως προς τη διαδοχή (*Nachfolge*) του διέποντος την εταιρία δικαίου, ενώ για το κληρονομητό της συμμετοχής στις κεφαλαιουχικές εταιρίες εφαρμόζεται η *lex hereditatis*, γίνεται και σε άλλα γερμανικά ερμηνευτικά έργα²⁴. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν με σαφήνεια οι κατ' εξοχήν ασχολούμενοι με το θέμα καθηγητές *Dörner*²⁵ και *Schurig*²⁶, που εκκινούν επίσης από τη θέση ότι το κληρονομητό της συμμετοχής στις κεφαλαιουχικές εταιρίες διέπεται από το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή σύμφωνα με το άρθρο 25 EGBGB (γερμανικός Εισαγωγικός νόμος στον Αστικό Κώδικα). Σε πρόσφατη μελέτη εμφανίζεται ως κρατούσα η άποψη που στηρίζεται στη διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών²⁷.

Συνεπώς ως εξαίρεση από τον κανόνα αυτό εφαρμόζεται ειδικά για τις προσωπικές εταιρίες (*Personengesellschaften*) το δίκαιο που διέπει την εταιρία όσον αφορά στη μεταβίβαση λόγω θανάτου της συμμετοχής²⁸. Έχει σημασία ότι η ρύθμιση αυτή θεωρείται εξαίρεση όχι μόνο ως προς την εφαρμογή του διέποντος την κληρονομική διαδοχή δικαίου, αλλά και ως προς την αρχή της ενότητας της κληρονομιάς, η οποία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό τόσο του γερμανικού όσο και του ελληνικού ιδιωτικού διεθνούς δικαίου²⁹. Στην πτυχή αυτή θα αναφερθώ κατωτέρω υπ' αριθμ. 23.

17. Η διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών ως προς το κληρονομητό στο ελληνικό ιδιωτικό διεθνές δίκαιο. Η λύση αυτή, σύμφωνα με την οποία το κληρονομητό της συμμετοχής στις κεφαλαιουχικές εταιρίες διέπεται από το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή πρέπει να γίνει αποδεκτή και στο πλαίσιο του ελληνικού ιδιωτικού διεθνούς δικαίου. Συνηγορούν σε αυτό τόσο ότι οι κανόνες ιδιωτικούς διεθνούς δικαίου για τον προσδιορισμό της *lex hereditatis*

και της *lex societatis* είναι στην Ελλάδα και στη Γερμανία όμοιοι, όσο και ότι η διαίρεση σε προσωπικές και κεφαλαιουχικές εταιρίες γίνεται με τον ίδιο τρόπο και με βάση αυτά εννοιολογικά γνωρίσματα. Κατά συνέπεια, η μη προσωποπαγής φύση των δικαιωμάτων που δημιουργεί υπέρ του μετόχου και έναντι της κεφαλαιουχικής εταιρίας η κυριότητα των μετοχών, καθώς και η συμπερίληψη των τελευταίων στην περιουσία του διαθέτη, δίνει το προβάδισμα στο κληρονομικό δικαίωμα και, επομένως, επιτάσσει την εφαρμογή του διέποντος την κληρονομική διαδοχή δικαίου ως του καταλληλότερου για την επίλυση των σχετικών ζητημάτων.

Στην ημεδαπή θεωρία, την αντίθετη γνώμη έχει υποστηρίξει με συντομία ο *Κρίσπης*: «Κατά το δίκαιον της έδρας κρίνεται αν εις ή πλείονες των κληρονόμων θνήσκοντος μέλους λαμβάνουν την θέσιν αυτού, ή άλλων, εν τω νομικώ προσώπω. Εν καταφατική εκδοχή, το αν τις είναι κληρονόμος του μέλους ευρίσκεται κατά την, συμφώνως προς το ιδιωτικό διεθνές δίκαιον του κράτους της έδρας, *lex hereditatis*»³⁰.

Η τοποθέτηση αυτή δίνει έμφαση στη σχέση του μέλους του νομικού προσώπου με το τελευταίο. Καταρχήν η έννοια του μέλους μάλλον προσιδιάζει περισσότερο σε προσωπικές εταιρίες, ενώ αντίθετα δυσκολότερα γίνεται η χρήση της για ανώνυμες εταιρίες. Από την οπτική γωνία που η άποψη αυτή χρησιμοποιεί, λείπει εντελώς η διάκριση σε προσωποπαγείς και μη προσωποπαγείς έννομες σχέσεις (που αποτελεί τη βάση για τη διάκριση μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών). Απουσιάζει επίσης η έννοια της περιουσίας, η οποία κατά την άποψή μου είναι καθοριστική και αφορά άμεσα στο ειδικότερο θέμα του κληρονομητού των περιουσιακών σχέσεων. Για τον λόγο αυτόν ως *lex specialis* ενδείκνυται να εφαρμοσθεί το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή, ενώ το γενικότερο θέμα (σχέση του μέλους με το νομικό πρόσωπο) διέπεται από το δίκαιο της έδρας.

Εχοντας επίγνωση της σημασίας του δικαίου που διέπει την κληρονομική διαδοχή, δηλ. του κατ' εξοχήν αρμοδίου να απαντήσει στο κληρονομητό δικαίου, ο *Κρίσπης*, προκειμένου να κριθεί ποιος είναι «κληρονόμος του μέλους», προτείνει την εφαρμογή του δικαίου που υποδεικνύεται ως *lex hereditatis* «συμφώνως προς το ιδιωτικό διεθνές δίκαιον του κράτους της έδρας». Πρόκειται όμως για λύση, η οποία, πέραν των άλλων, ευθέως αντίκειται στην κατά το άρθρο 32 ΑΚ³¹ απαγόρευση της παραπομπής και, επομένως, και εκ του λόγου αυτού παρεμποδίζεται η αποδοχή της. Η κυριότερη βέβαια αντίρρηση στηρίζεται στο ότι, όπως προαναφέρθηκε, δεν λαμβάνεται καθόλου υπόψη η έννοια της περιουσίας. Σημειωτέον ότι οι σχετικές αναπτύξεις γίνονται στο σχετικό με τα νομικά

24. Βλ. ιδίως *Prütting/Wegen/Weinreich(Freitag)*, BGB Kommentar, 2. Aufl. 2007, Luchterhand, Art. 25, αριθ. 12, *Staudinger (Dörner)*, Kommentar zum BGB, Berlin 2007, Art. 25, αριθ. 63, *Scherer*, Anwaltshandbuch Erbrecht, 4η έκδοση 2014, München, § 33, αριθ. 56. Κάπως λιγότερο σαφής, αλλά με αποδοχή της διακρίσεως, ο *Erman (Hohloch)*, BGB, 11. Aufl., 2004, Bd. II, Art. 25, αριθ. 35. *Contra Bamberger/Roth(S. Lorenz)*, BGB, 3. Aufl., Art. 25, αριθ. 31.

25. *Dörner*, Internationales Pflichtteilsrecht: Herabsetzungsklage und gesellschaftsvertragliche Fortsetzungsklausel, IPRax 2004.520.

26. *Schurig*, Ererbte Kommanditanteile und US-amerikanischer Trust, IPRax 2001.446.

27. *Leutzen*, EuErbVO: Praxisfragen an der Schnittstelle zwischen Erb- und Gesellschaftsrecht, ZEV 2012.520 (και σημ. 4).

28. BGHZ 22,186=NJW 1957, 180, BGHZ 68,226=NJW 1977, 1339, BGHZ 98,48=NJW 1986, 2431, LG München, 6.5.1999, IPRax 2001.459.

29. *Münchener Kommentar*, BGB (Birk), 5η έκδοση, Art. 25, αριθ. 181.

30. *Κρίσπης*, ΙΔΔ, Ειδικό Μέρος, Αθήνα 1967-1968, σελ. 125.

31. «Αναπαράπομπή. Στο αλλοδαπό δίκαιο που πρέπει να εφαρμοστεί δεν περιλαμβάνονται και οι κανόνες ιδιωτικού διεθνούς δικαίου της αλλοδαπής πολιτείας».

πρόσωπα μέρος του συγγράμματος. Τέλος, η πρόταση για μερική εφαρμογή της *lex hereditatis* καταδεικνύει ότι αυτή δεν μπορεί να παραμερισθεί.

Όμως, η υπερίσχυση της *lex societatis* ως προς το κληρονομητό της συμμετοχής στις εταιρίες γενικά, δεν μπορεί να γίνει δεκτή για όσους λόγους προεκτέθηκαν, η αξιολόγηση των οποίων υπό το πρίσμα του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου έχει ως εξής:

18. Θάνατος του φυσικού προσώπου και συνέχιση του νομικού προσώπου. Το προβάδισμα της *lex societatis* όσον αφορά στις προσωπικές εταιρίες και της *lex hereditatis* όσον αφορά τις κεφαλαιουχικές εταιρίες, προκειμένου να κριθεί το κληρονομητό της συμμετοχής στην εταιρία, δηλαδή ένα περιουσιακό στοιχείο που κατ' αρχήν θεωρείται ότι ανήκει την κληρονομία, δικαιολογείται και από την ακόλουθη σκέψη: Στις προσωπικές εταιρίες προηγείται το ερώτημα εάν ο θάνατος ενός εταίρου επιφέρει τη λύση της εταιρίας ή όχι.

Εύλογο είναι το ζήτημα αυτό να κρίνεται σύμφωνα με το δίκαιο που διέπει την εταιρία, έτσι ώστε να εφαρμοστούν οι οικείες ουσιαστικές διατάξεις για να κριθεί το επιτρεπτό της συμφωνίας, η πλήρωση των προϋποθέσεων για τη λύση της εταιρίας, καθώς επίσης και οι ειδικότερες συνέπειες που έχει η λόγω θανάτου λύση της εταιρίας. Στην περίπτωση όμως που ο θάνατος δεν επιφέρει τη λύση της εταιρίας, ενεργοποιείται το κληρονομικό δικαίωμα του/των εκ διαθήκης ή εξ αδιαθέτου κληρονόμου/ων, που καθορίζονται με βάση το δίκαιο το οποίο διέπει την κληρονομική διαδοχή. Εφόσον προσδιοριστεί, σύμφωνα με το δίκαιο αυτό, ποιοι είναι οι κληρονόμοι και ποια είναι τα δικαιώματα που έχουν, θα δοθεί απάντηση και στο ζήτημα σχετικά με το πώς θα διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους έναντι της προσωπικής εταιρίας (π.χ. αξίωση για καταβολή της αξίας της εταιρικής συμμετοχής του θανόντος στους κληρονόμους).

Αντίθετα, στις κεφαλαιουχικές εταιρίες, ο θάνατος του εταίρου δεν επιφέρει τη λύση τους. Σημειωτέον ότι ούτε στις σχετικές με τις corporations διατάξεις του δικαίου της Λιβερίας ούτε το καταστατικό της εταιρίας με την επωνυμία «*S. T. M. Corporation*» προβλέπουν τη λύση λόγω θανάτου του μετόχου. Το ζήτημα που ανακύπτει στις κεφαλαιουχικές εταιρίες είναι πώς θα γίνει η αιτία θανάτου μεταβίβαση της περιουσίας που ο θανών είχε επενδύσει στην εταιρία. Για τον ίδιο λόγο είναι εφαρμοστέα η υποδεικνυόμενη από το άρθρο 28 ΑΚ *lex hereditatis* για να κριθεί αν νομικό πρόσωπο μπορεί να ορισθεί με διαθήκη ως κληρονόμος³². Θα εμφανιζόταν, άρα, ως αντιφατικό, ενώ ο θάνατος δεν επηρεάζει τη

λειτουργία της κεφαλαιουχικής εταιρίας, το δίκαιο που διέπει την τελευταία να καθορίζει την κληρονομική διαδοχή ως προς το μέρος της περιουσίας του θανόντος, δηλαδή ως προς τις μετοχές που αυτός έχει. Αυτό αποτελεί μείζον επιχείρημα υπέρ της απόψεως, σύμφωνα με την οποία εφαρμόζεται το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή, προκειμένου να κριθεί το κληρονομητό της συμμετοχής στην κεφαλαιουχική εταιρία, η ύπαρξη της οποίας μένει ανεπηρέαστη από τον θάνατο του κληρονομούμενου μετόχου, δηλαδή από το γεγονός που θέτει σε κίνηση τον μηχανισμό της κληρονομικής διαδοχής.

Αυτό ισχύει και για τις λεγόμενες οικογενειακές ανώνυμες εταιρίες, ως προς τις οποίες επίσης αναγνωρίζεται καθοριστική σημασία στην κληρονομική διαδοχή από τον Πασσιά:

«*Αι εταιρίαί αύται όμως δύνανται ανά πάσαν στιγμήν, και τούτο συμβαίνει όταν θραυσθή ο προσωπικός δεσμός των ιδρυτών είτε λόγω κληρονομικής διαδοχής είτε εξ άλλης αιτίας, να λειτουργήσουν και ουσιαστικώς ως ανώνυμοι. Ναι μεν οι μέτοχοί της δεν μεταβιβάζουν τας μετοχάς αυτών, αλλά δύνανται ανά πάσαν στιγμήν να πράξουν τούτο*»³³.

Δίνεται επομένως το προβάδισμα στην κληρονομική διαδοχή, ακόμη και αν συνέπεια αυτού είναι η «αποπροσωποποίηση» των εν λόγω εταιριών. Στο πεδίο του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, δηλ. ως προς το εφαρμοστέο δίκαιο επί οικογενειακών ΑΕ, αυτό συνεπάγεται την υπερίσχυση της *lex hereditatis* έναντι της *lex societatis*.

19. Η αμιγής ιδιωτικοδιεθνολογική θεώρηση του ζητήματος. Με βάση τη θεώρηση του ελληνικού δικαίου, που έχει πρωτεύουσα σημασία ως προς το ζήτημα του νομικού χαρακτηρισμού και εντεύθεν στον καθορισμό του εφαρμοστέου δικαίου, γίνεται αντιληπτό ότι υπάρχουν δυο αλληλοτενόμενα ζεύγη διακρίσεων:

α) η διάκριση ανάμεσα σε λύση της εταιρίας και κληρονομητό της εταιρικής συμμετοχής και β) η διάκριση ανάμεσα σε προσωπικές και κεφαλαιουχικές εταιρίες.

Στις προσωπικές εταιρίες το συμβατικό πλαίσιο εξ αρχής δεν επιτρέπει (εκτός αν άλλως συμφωνήθηκε) το κληρονομητό της ιδιότητας του εταίρου. Άρα, η εφαρμογή του δικαίου της έδρας συμβαδίζει με την ισχύουσα λύση στο πεδίο του ουσιαστικού δικαίου. Αντίθετα, στις κεφαλαιουχικές εταιρίες, όπου λόγω του μη προσωποπαγούς χαρακτήρα της έννομης σχέσης ισχύει το κληρονομητό, εφαρμόζεται το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή για να κριθεί αν, σε ποιόν και με ποιους όρους μεταβιβάζεται το ένδικο περιουσιακό στοιχείο. Ως προς

32. Βασιλακάκης, Η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή κατά το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο, 1994, σελ. 252. Υποστηρίζεται ότι ακόμη και αν ρητά απαγορεύεται η κτήση κληρονομικών δικαιωμάτων από νομικό πρόσωπο κατά το δίκαιο της έδρας, η απαγόρευση κάμπεται εφόσον την κτήση καταφάσκει η *lex hereditatis* (Wengler, IPR, σελ. 671). Η εφαρμο-

γή του δικαίου της έδρας περιορίζεται στο κατά πόσο έχει εγκύρως συσταθεί το νομικό πρόσωπο.

33. Βλ. Πασσιά, Το δίκαιον της ανώνυμου εταιρίας, Τόμος Α', Αθήνα 1955, σελ. 47.

το κληρονομητό των μετοχών, εκείνο που ενδιαφέρει δεν είναι η συνέχιση ή όχι της έννομης σχέσης (ακριβώς επειδή αυτή δεν λήγει με τον θάνατο), αλλά η συμπερίληψη ή όχι της εξ αυτής απαιτήσεως στην περιουσία του κληρονομούμενου.

Η εφαρμογή της *lex societatis* ως προς το κληρονομητό της συμμετοχής σε προσωπική εταιρία αίρει δυσχερείς καταστάσεις, όπως η αναφερόμενη στη σελίδα 7 της εκδικαζομένης αιτήσεως αναιρέσεως. Πράγματι, η ενιαία εφαρμογή της *lex societatis* ως προς την επίδραση που έχει ο θάνατος στη συνέχιση ή όχι της εταιρίας και στο κατά πόσο η συμμετοχή σε αυτήν είναι η όχι κληρονομητή επιτρέπει μια πιο συνεκτική λύση στα τιθέμενα για τις προσωπικές εταιρίες προβλήματα. Το ακριβώς αντίστροφο όμως συμβαίνει στις κεφαλαιουχικές εταιρίες, όπου, ακριβώς επειδή ο θάνατος δεν διακόπτει τη συνέχιση της εταιρίας, το προβάδισμα πρέπει να δοθεί στην υλοποίηση της διατάξεως τελευταίας βουλήσεως του μετόχου, με την οποία αυτός ελεύθερα διαθέτει τα περιουσιακά στοιχεία του, προς όφελος των προσώπων που επιλέγει για τη μεταβίβαση της περιουσίας του. Το κέντρο βάρους εν προκειμένω είναι η μεταβίβαση περιουσίας μέσω κληρονομικής διαδοχής, η οποία ούτως ή άλλως δεν ασκεί καμία επιρροή στη συνέχιση ή όχι της εταιρίας. Αλλιώς, υπάρχει το ενδεχόμενο -όπως στην επίδικη περίπτωση συμβαίνει- να ακυρώσουν τη βούληση του διαθέτη οι μέτοχοι στην εταιρία, της οποίας η νομική προσωπικότητα δεν επηρεάζεται από την αλλαγή στο πρόσωπο του μετόχου (βλ. και αριθ. 23).

20. Επομένως, στην εδώ διερευνώμενη περίπτωση, η εφαρμογή του δικαίου που διέπει την εταιρία δεν είναι η κατάλληλη λύση με αμιγή κριτήρια ιδιωτικού διεθνούς δικαίου, για τον λόγο ότι μεταλλάσσει σε ζήτημα εταιρικού δικαίου ένα ζήτημα που άμεσα συνδέεται με την κληρονομική διαδοχή. Εμφανίζει επιπροσθέτως τα εξής μειονεκτήματα, στην περίπτωση που ήθελε γίνει δεκτό ότι ο επίμαχος όρος του καταστατικού πρέπει να ερμηνευθεί ως όρος που απαγορεύει τη διάθεση των μετοχών με διάταξη τελευταίας βουλήσεως χωρίς τη συναίνεση των λοιπών μετόχων:

α) εξαρτά τη διάθεση των μετοχών του πλειοψηφούντος μετόχου από τη σύμφωνη γνώμη των μειοψηφούντων μετόχων. Πρόκειται για λύση που προδήλως αντιβαίνει στην ίδια τη λειτουργία της ανώνυμης εταιρίας³⁴, ενώ επίσης έχει ως αποτέλεσμα να καθίσταται η μειοψηφία της εταιρίας πλειοψηφία, στην οποία περιέρχεται το σύ-

νολο της εταιρικής περιουσίας, ακόμη και όταν η συμμετοχή της στη κάλυψη του μετοχικού κεφαλαίου υπήρξε μειοψηφική ή και «συμβολική»,

β) η διάθεση ή όχι του κληρονομαίου περιουσιακού στοιχείου γίνεται κατά πλήρη παραμερισμό του κατ'εξοχήν αρμοδίου δικαίου, δηλ. αυτού που διέπει την κληρονομική διαδοχή (αναφέρθηκε προηγουμένως υπ' αριθμ. 17 πώς ο *Κρίστης* επιχειρεί να υπερβεί το πρόβλημα),

γ) οδηγεί σε μια λύση ευθέως περιοριστική της ελευθερίας του διατιθέναι, διότι καθιστά τον όρο της διαθήκης σχετικά με την εγκατάσταση του κληρονόμου διάταξη υπό αίρεση, με αποτέλεσμα η επαγωγή της κληρονομίας και γενικότερα η πραγματοποίηση της τελευταίας βουλήσεως του διαθέτη να μην εξαρτάται ούτε από τη βούληση του τελευταίου, αλλά ούτε και από τη βούληση (και τη συμπεριφορά) του κληρονόμου. Αντίθετα, εξαρτάται από τη βούληση προσώπων, με τα οποία ο θανών δεν έχει γνήσιο συμβατικό δεσμό, όπως προεκτέθηκε υπ' αριθμ. 13.

21. *Η επιφύλαξη της δημόσιας τάξης του άρθρου 33 ΑΚ.* Ο κατ' εφαρμογή της *lex societatis* περιορισμός της ελευθερίας προς το διατιθέναι προφανές είναι ότι αντίκειται σε θεμελιώδη αρχή του ελληνικού δικαίου, δεδομένου ότι η ελευθερία αυτή είναι απότοκος του συνταγματικά προστατευόμενου δικαιώματος της ιδιοκτησίας³⁵. Πρέπει παρεμπιπτόντως να επισημανθεί ότι ο περιορισμός αυτός της ελευθερίας προς το διατιθέναι θεμελιώνει προδήλως αντίθεση προς τη δημόσια τάξη του άρθρου 33 ΑΚ, διότι η εν λόγω ελευθερία

αα) αποτελεί θεμελιώδη αρχή για τη ρύθμιση των κληρονομικών σχέσεων, υποκειμένη μόνο κατ' εξαίρεση σε περιορισμούς υπέρ των μεριδούχων³⁶,

ββ) συνιστά επίσης πτυχή του συνταγματικά προστατευόμενου (άρθρο 17 Συντ) και θεμελιώδους δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

22. Επανέρχεται εδώ η σημασία της ριζικής διαφοράς μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών, αφού στις πρώτες εξαρχής και ρητά διακανονίζεται, στο πλαίσιο της συμβατικής ελευθερίας των εταίρων, αν ο θάνατος ενός εξ αυτών επηρεάζει (και σε ποιο βαθμό) την περαιτέρω λειτουργία της εταιρίας. Αντίθετα στις κεφαλαιουχικές εταιρίες δεν θα μπορούσε να γίνει νοητή η καθυπόταξη της επαγωγής της κληρονομίας στη συναίνεση τρίτων προς αυτή προσώπων. Πρέπει επίσης να προσμετρηθεί ότι ειδικότερα στην εκ διαθήκης διαδοχή, ο διαθέτης οργανώνει την μεταθανάτια κατανομή της κληρονομίας του, αντιλαμβανόμενος αυτήν ως ενιαίο περιουσιακό σύνολο. Τον σχεδιασμό του διαθέτη

34. Η αναιρεσιβαλλομένη απόφαση έχει δεχθεί (φύλλο 5ο, σελ. 1ηγ στο τέλος) ότι «δεν τέθηκε ζήτημα συναίνεσης, όταν η διαθέτης Α(..) Η(..) κληρονόμησε τις μετοχές της παραπάνω εταιρίας». Το αν δόθηκε συναίνεση ή όχι τότε εκφεύγει του πλαισίου της ανααιρετικής διαδικασίας. Αποτελεί όμως ένα στοιχείο για τον τρόπο, με τον οποίο αντιμετωπίστηκε τότε το ζήτημα, προφανώς και με βάση το ότι η μειοψηφία δεν μπορεί να καθορίσει τη συμμετοχή, και μάλιστα την πλειοψηφική, σε μια κεφαλαιουχική εταιρία.

35. *Γεωργιάδης*, ΚληρΔ, σελ. 114.

36. *Βασιλακάκης*, Δικαίωμα νόμιμης μοίρας και επιφύλαξη δημόσιας τάξης στο ιδιωτικό διεθνές δίκαιο, Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου, 2004, σελ. 44 επ.

δεν ενδείκνυται να μπορεί να τον ανατρέψει η μερική ανισχυροποίηση όρων της διαθήκης, προς βλάβη του εγκαθισταμένου με αυτούς σε μέρος της κληρονομίας (ενώ στο υπόλοιπο έχουν εγκατασταθεί άλλοι κληρονόμοι). Ιδίως όταν αυτό συμβαίνει βάσει ενός δικαίου που δεν είναι το καταλληλότερο να δώσει απάντηση, δηλαδή του δικαίου που αναφέρεται στη λειτουργία του νομικού προσώπου.

23. Η αρχή της ενότητας της κληρονομίας. Την εφαρμογή της *lex hereditatis* επιβάλλει επίσης από την άποψη του ιδιωτικού διεθνούς δικαίου η ανάγκη να υπάρχει κατά το δυνατόν ενιαία ρύθμιση από το ίδιο δίκαιο του συνόλου των κληρονομικών σχέσεων. Για τον λόγο αυτό ισχύει η αρχή της ενότητας της κληρονομίας, σύμφωνα με την οποία το δίκαιο που διέπει την κληρονομική διαδοχή ρυθμίζει το σύνολο της τελευταίας, ανεξάρτητα από το κατά πόσο τα κληρονομιαία αντικείμενα βρίσκονται ή όχι εγκατεσπαρμένα σε περισσότερες χώρες. Η αρχή αυτή, στην οποία αναφέρεται και η έκθεση της εισηγήτριας Αρεοπαγίτη κας Ευγενίας Προγάκη, ισχύει στο πλαίσιο του άρθρου 28 ΑΚ, αλλά καθιερώνεται επίσης και με τα άρθρα 21 παρ. 1, 22 παρ. 1 και 23 παρ. 1 του Κανονισμού 650/2012 για την κληρονομική διαδοχή (Κανονισμός Ρώμη IV), που δεν έχει ακόμη τεθεί σε εφαρμογή. Συμβαδίζει με τη γενικότερης ισχύος αρχή του ενός δικαίου, σύμφωνα με τη οποία την ιδανική λύση αποτελεί η εφαρμογή ενός μόνο δικαίου σε μια σχέση με στοιχεία αλλοδαπότητας³⁷, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η συνεκτικότερη επίλυση των ερωτημάτων.

Η εφαρμογή, με βάση την αρχή της ενότητας της κληρονομίας, του ίδιου δικαίου επί του συνόλου των κληρονομικών σχέσεων έχει ως βασικό πλεονέκτημα τον ενιαίο υπολογισμό τόσο της νόμιμης μοίρας όσο και των χρεών της κληρονομίας (και τον συνακόλουθο προσδιορισμό της ευθύνης ενός εκάστου των κληρονόμων). Περιορίζονται επίσης τα προβλήματα νομικού χαρακτηρισμού ως προς την κατάταξη ορισμένων στοιχείων της κληρονομίας³⁸. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αντλούνται εμμέσως από την αρχή της ενότητας της κληρονομίας σημαντικά επιχειρήματα υπέρ της κατά το δυνατόν ευρύτερης εφαρμογής της *lex hereditatis*, έτσι ώστε να κωρεί εφαρμογή κατά το δυνατόν του ίδιου δικαίου.

24. Ειδικότερα ως προς το θέμα του κληρονομητού της εταιρικής συμμετοχής, η εφαρμογή της *lex hereditatis* και όχι της *lex sedis* ή *societatis* διασφαλίζει τα ανωτέρω απορρέοντα από την αρχή της ενότητας της κληρονομίας πλεονεκτήματα. Αντίθετα, η εφαρμογή της *lex societatis*

ως προς το κληρονομητό παρεμποδίζει τον ενιαίο υπολογισμό της νόμιμης μοίρας και της ευθύνης για τα χρέη της κληρονομίας (ιδίως όταν, σε περιπτώσεις όπως η επίδικη, η υπεισέλευση του κληρονόμου στη θέση του δικαιοπαρόχου του εξαρτάται από τη συναίνεση των λοιπών μετόχων). Ακόμη σαφέστερο καθίσταται τούτο όταν ο διαθέτης καταλείπει μετοχές σε εταιρίες που η πραγματική ή καταστατική έδρα της καθεμιάς βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες, με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται διαφορετικά δίκαια ως προς το κληρονομητό, ανάλογα με τη χώρα όπου βρίσκεται η έδρα αλλά και με το ποια έδρα (την πραγματική ή την καταστατική) θεωρεί καθοριστική το αλλοδαπό δίκαιο, το οποίο εφαρμόζεται ως *lex societatis*.

25. Πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη ότι ως προς τα εμπράγματα δικαιώματα επί μετοχών εφαρμόζεται το δίκαιο του τόπου, όπου κατά τον κρίσιμο χρόνο βρίσκονται οι μετοχές (*lex cartae sitae*)³⁹. Εν προκειμένω κρίσιμο χρόνος είναι αυτός της επαγωγής της κληρονομίας. Όπως προκύπτει από την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση (φύλλο 4ο, σελ. 2η), οι μετοχές βρίσκονταν στην Αθήνα, και επομένως ως προς τα σχετικά ζητήματα, που συνεχίζονται με την κληρονομική διαδοχή, εφαρμοστέο δίκαιο είναι επίσης το ελληνικό, χωρίς να παρεμβάλλεται το δίκαιο της έδρας.

26. Από τις αναπτύξεις που προηγήθηκαν και ιδίως από τις υπ' αριθμ. 20 με 24 παράγεται επίσης το επιχείρημα ότι, αν το υπό κρίση ερώτημα αντιμετωπισθεί ως προδικαστικό ζήτημα (βλ. ανωτέρω αριθ. 8), η επιλογή του άρθρου 28 ΑΚ για να ορισθεί το εφαρμοστέο δίκαιο στο κληρονομητό της συμμετοχής είναι εκείνη που στη συγκεκριμένη περίπτωση εξασφαλίζει την προσφορότερη λύση.

Συμπέρασμα

Η ριζική διαφορά μεταξύ προσωπικών και κεφαλαιουχικών εταιριών επιτάσσει την εφαρμογή ως προς το κληρονομητό της εταιρικής συμμετοχής σε κεφαλαιουχική εταιρία του δικαίου που διέπει την κληρονομική σχέση (άρθρο 28 ΑΚ), ανεξάρτητα από το τι θα μπορούσε να γίνει δεκτό υπό το καθεστώς ισχύος του άρθρου 773 ΑΚ για το κληρονομητό συμμετοχής σε ομόρρυθμη εταιρία. Επομένως, εφαρμοστέο δίκαιο επί του κληρονομητού ή μη της συμμετοχής στην ως άνω ναυτιλιακή εταιρία με την επωνυμία «S. T. M. Corporation», που υπάγεται στο πεδίο εφαρμογής του Ν 791/1978, είναι το ελληνικό δίκαιο, σύμφωνα με το άρθρο 28 ΑΚ, ως δίκαιο της ιθαγένειας που είχε η κληρονομούμενη όταν πέθανε.

37. Γραμματικάκη-Αλεξίου σε Γραμματικάκη-Αλεξίου/Παπασιώπη-Πασιά/Βασιλακάκη, ΙΔΔ, 5η έκδοση, 2012, σελ. 35.

38. Βλ. Βασιλακάκη, ό.π. σημ. 3, σελ. 89, όπου αναφέρεται ως παράδειγμα η κατάταξη στα ακίνητα ή τα κινητά κληρονομιαία περιουσιακά στοιχεία των μετοχών ανώνυμης εταιρίας με αποκλειστικό αντικείμενο την απόκτηση και εκμετάλλευση ακινήτων.

39. Μεταλληνός, Σύνομη Ερμηνεία του Αστικού Κώδικα (ΣΕΑΚ), άρθρο 27, αριθ. 12, σελ. 80, Βρέλλης, ΙΔΔ, σελ. 281.



ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΕΒΕ

ΑΘΗΝΑ Μαυρομιχάλην 23, Τηλ.: 210 3678800 (30 γραμμές), ΑΘΗΝΑ Μαυρομιχάλην 2, Τηλ.: 210 3607521,
ΠΕΙΡΑΙΑΣ Φίλωνος 107-109, Τηλ.: 80 111 70 111, ΘΕΣ/ΝΙΚΗ Φράγκων 1, Τηλ.: 2310 532134,
ΠΑΤΡΑ Κανάρη 28-30, Τηλ.: 2610 361600

www.nb.org • e-mail: info@nb.org